

UOT 81 367**“KOROĞLU” DASTANINDAKI
FRAZEOLOGİZMLƏRDƏ İNVERSİYA****G.N.ŞİRİNOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
Gülyasirin @ box.az

Məqalədə frazeoloji birləşmələrin inversiya faktları ön plana çəkilir. Burada inversiya faktorunun bütün məqamları izlənilir və sistemli şəkildə tədqiq olunur.

Açar sözlər: komponentlər, inversiya, frazeoloji birləşmələr, dastan, sintaktik funksiya

Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələr olduğundan onların komponentlərinin yerdəyişməsi mümkünsüz görünməsinə baxmayaraq, danışıq üslubunda olan “Koroğlu” dastanında tez-tez belə inversiyalar özünü göstərir. İversiya əsasən üç formada meydana çıxır: 1) ikikomponentlilərdə; 2) üçkomponentlilərdə - birinci və ikinci komponentlərində; 3) üçkomponentlilərdə - ikinci və üçüncü komponentlərində. Bu inversiya həm şeir, həm də nəsr dilində fəaldır.

Dilin sintaktik strukturunun müəyyənlişməsində, o cümlədən fikrin dəqiq ifadə olunması və anlaşılmasında söz sırası mühüm rolə malikdir. Sintaktik konstruksiyalar təsvir olunan hadisələrin sırasını mühümlük dərəcəsinə uyğun şəkildə əks etdirir (1, 107).

Ayrı-ayrı dillərin söz sırasına münasibəti eyni deyildir; bu münasibət dillərin tipologiyası ilə bağlıdır. Belə ki, bəzi dillərdə söz sırası ciddi qanunlara tabe olub, fikrin formalaşmasında bilavasitə rol oynayır, digər qrup dillərdə isə söz sırası sərbəstdir və ciddi qanunauyğunluğa malik deyil. Belə ki, analitik tipli dillərdə söz sırasının rolu böyükdür və sintaktik funksiya daşıyır. Sintetik tipli dillərdə isə sözlərin əlaqələnməsi və fikrin ifadəsi üçün digər vasitələr olduğundan söz sırasının sintaktik funksiyası aparıcı rol oynaya bilmir. Yəni birinci halda söz sırası informasiyanın verilməsində, fikrin daha dəqiq ifadə edilməsində bilavasitə fəal iştirak edir, ikinci halda isə, üslubi faktor aparıcı yer tutur.

İltisacı dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində söz sırasının rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Belə ki, bu baxımdan dilimiz analitik və sintetik dillər arasında orta mövqə tutur. “Dilimizdə söz sırası nə analitik dillərdəki kimi (məs.: ingilis dili) sabit, nə də sintetik dillərdəki kimi (məs.: rus dili) sərbəstdir” (2,129). Təbii ki, bunun səbəbi vardır. Dilimizdə morfoloji göstəricilər bəzi dillərə nisbətən kifayətləndirici deyil. Başqa səbəb ondan ibarətdir ki, cümlədə cümlə üzvləri və ya ümumiyyətlə sözlər hər hansı səbəbdən sərbəst şəkildə inversiyaya uğraya bilər. Sözlərin bu şəkildə inversiyası özü də müəyyən informatik funksiyanın yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Daha doğrusu, bu vaxt hər hansı bir faktın xüsusi nəzərə çarpdırılması, əsas məqsədin önə çəkilməsi məntiqi vurğunu üzə çıxarır və bu zaman inversiya faktoru aktuallaşır.

Onu da qeyd edək ki, söz sırası cümləyə nisbətən söz birləşmələrində daha sabitdir. Çünki söz birləşməsi əşya, hadisə və ya hər hansı faktı sadəcə adlandırır, burada hər hansı informativ yük olmadığından onun önə çəkilməsi, aktuallaşması zərurəti də fəal olmur. Cümlə isə əksinə, müəyyən fikir ifadə edir və bu zaman müəyyən parçanın aktuallaşması reallığı yaranır. Bu baxımdan cümlənin aktual üzvlənməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Bunu da demək lazımdır ki, Azərbaycan dilində söz sırasının tam sərbəst olduğunu da söyləmək olmaz. Belə ki, dilimizdə bir sıra linqvistik anlayışlar ciddi morfoloji əlamətlərə malikdir və bu zaman söz sırasının dəyişməsi bir o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin elə anlayışlar da vardır ki, onlar morfoloji baxımdan işarələnmədiyi üçün burada inversiya müvafiq funksiyanı yerinə yetirmiş olur. Lakin Azərbaycan dilində söz sıralanmasının müəyyən qanunauyğunluğu vardır.

Təbii ki, yazılı dilin normaları ilə şifahi nitqin-dilin normaları müəyyən qədər fərqli cəhətlərə malik olduğu kimi, nəsr və nəzm dilinin də özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Şifahi dilimizin ən gözəl örnəklərindən olan “Koroğlu” dastanının dili də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan söz sıralanması da özəl cəhətləri ilə diqqəti çəkir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, bu dastan da ümumxalq dilinin nümunəsi olduğu kimi, həm də ədəbi dil faktı olaraq nəzəri çəkir. Ona görə də, ədəbi dilin qayda-qanunları burada da özünü göstərir. Sözlərin sıralanmasında da normativ qaydalara geniş şəkildə riayət olunur, xüsusilə dastanın nəsr hissələrində bunu müşahidə edirik. Bununla yanaşı, dastanın dilində sözlərin sıralanmasında spesifik cəhətlərə, inversiya faktlarına da gen-bol rast gəlmək mümkündür.

Burada bizi daha çox frazeoloji birləşmələrdəki inversiya faktları maraqlandırır. Məlum olduğu kimi, frazeologizmlər sabit söz birləşmələri olduğundan onlarda sözlərin əlaqələnməsində bir sabitlik, dəyişməz struktur-semantik model mövcud olur, onların formalarının dəyişməsi, başqa struktur modellərə transfer etməsi təbiətən çətin olur. Buna baxmayaraq, bir tərəfdən, abidədə nəzm hissəsinin çoxluğu və nəzmin özünəməxsus inversiya faktorunun olması, digər tərəfdən isə, nəsr dilinin canlı xalq dili səviyyəsinə daha çox uyğun

gəlməsi burada söz sıralanmasına da öz təsirini göstərmiş olur. Burada bir məsələyə də toxunmaq lazımdır ki, ellipsis yalnız dilin öz təbii inkişafının məhsulu olmayıb, habelə məqsədli xarakter daşıyır. T.Hacıyev “Molla Nəsrəddin” jurnalının dil və üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən göstərir ki, “inversiya məqsədlidir, canlı loru danışıqı təqlid deyil, üslubi imkan açan əməliyyatdır” (3,133). Buna görə də, dastan dilində digər dil faktları kimi, frazeologizmlərdə də inversiya hadisəsi də müxtəlif səviyyə və dərəcələrdə özünü göstərir.

Hər şeydən əvvəl deyək ki, “Koroğlu” dastanında komponentləri inversiyaya uğramış frazeologizmlərin, demək olar ki, hamısının normativ formaları da abidədə işlənmişdir. Müqayisə edək: yola düzəldi//düzəldi yola (6,216), fikrə getdi//getdi fikrə (6,252), yadına saldı//salar yadına (6,67), yuxuya getdi//getdi yuxuya (6,54), coşa gəldi//gələr coşa (6,251), dilə gəldi//gəldi dilə və s. Bu siyahının sayını kifayət qədər uzatmaq olar, çünki inversiyaya uğramış əksər frazeoloji birləşmələrin normativ forması da dastanda işlənmişdir.

Dastanda söz sırasının pozulmasının müxtəlif səbəb və vəziyyətləri vardır. İlk növbədə deyək ki, frazeologizmlərin böyük hissəsi ikikomponentli olub, daha bəsit xarakter daşıyır və bunlarda inversiya faktı daha aktiv şəkildə özünü göstərir. Bu tip frazeologizmlərdə inversiya yalnız şeir dilində deyil, habelə nəsr dilində də geniş şəkildə təzahür edir. Bu isə bilavasitə danışıq dilinin əlaməti kimi meydana çıxır. Ona görə də, bunlarda inversiya diqqəti yayındırmır, burada sanki qeyri-qanuni bir şey hiss olunmur. Məsələn: Bəlli Əhməd sazı da çiyinə salıb sıçradı atın belinə, düzəldi yola (6,216); Koroğlu heç bir kəlmə də kəsmədi. Getdi fikrə (6,252); Qurbanam mərdin adına, Dostunu salar yadına (6,67); Koroğlu elə yerinə gircək getdi yuxuya (6,54); Arvad getdi fikrə (6,54); Dəlilərim gələr coşa (6,251) və s.

Qeyd edək ki, inversiya hadisəsi müvafiq frazeologizmlərin bəzilərində daha çox baş verir. Belə ki, ikinci komponenti xüsusilə “gəlmək, düşmək, getmək” felləri ilə ifadə olunan frazeoloji birləşmələrdə bu hal nisbətən geniş müşahidə olunur: gəlib cana, gəldi dilə, düşdü əl-ayağa, düşmüşəm yola, düşdülər üstümüzə, düşdülər qorxuya, düşmüşəm dara, düşdü əlimə, düşməz gücdən və s. Bu fakt, əsasən, fel komponentin işlənmə tezliyi ilə, deməli, onların birləşmə daxilində semantik potensialının arxaya keçməsi ilə şərtlənir.

İkinci qrup frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsi daha çox situativ xarakter daşıyır. Daha doğrusu, bu tip frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin yerdəyişməsi məndə emosional çalar yaratmağa xidmət edir: açılmır başı, salar qəhərə, vara başa, susayıb qana, qaçmadı rəngin, çəkər amanı, çəkər haşalar, çəkər nazı, tutub soyuq, alar murad, kəsməz qovğası və s. Məsələn: Koroğlunun hədyan işi, Qovğadan açılmır başı (6,195); Bu dövrənim vara başa (6,275); Yağı düşmənləri salar qəhərə (6,63); İgidin kəsməz qovğası (6,68); Canım Qırat, gözüm Qırat//Səni minən alar murad (6,136); Qarı gəlir bizə yavuq//Elə bil ki, tutub soyuq (6,195) və s.

Göründüyü kimi, verilən nümunələrdə frazeologizmlərin tərəflərinin yerdəyişməsi təbii xarakter daşımır, onları adi danışıqda inversiya formasında işlətmək mümkün deyil. Bunların içərisində elələri var ki, nominativ formada onlarda inversiyanın baş verməsi təbii görünür. Belə ki, “çəkər naz, allam can, kəsdi qabaq, qaçmadı rəng” və s. şəkildə frazeologizmlərin işlədilməsi qeyri-real təsir bağışlayır. Onu da deyək ki, bu formaya dastanın dilində rast gəlmirik. Bu frazeologizmlərdə o zaman inversiya baş verir ki, onların ad hissəsi xüsusilə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: qaçmadı rəngin, allam canın, kəsdi qabağını, çəkər nazı. Məsələn: Qırpınmadı gözün, qaçmadı rəngin (6, 93); Yəqin bil ki, allam canın (6,137); Çəkər həsrətini aləm (6,215); Almışam tərkimə igid Eyvazı (6,135).

Bu tip frazeologizmlərin bəzilərində isə hər iki komponentdə mənsubluq anlayışını bildirən morfem-şəkilçi işlənir: birinci sözdə şəxs sonluğu, ikinci komponentdə isə mənsubiyyət şəkilçisi. “Çatam muradıma, aldım dərşimi” frazeologizmləri bu cəhətdən maraqlıdır. Məsələn: Bəlkə çatam muradıma//Tüpdağıdan,Tüpdağıdan (6,230); Gələndə anamdan aldım dərşimi (6,346).

Inversiya faktoru habelə o frazeologizmlərdə özünü göstərir ki, əslində onların inversiyaya uğramış birinci komponenti qeyri-müəyyən təsirlik halda olmalı olduğu halda, onlarda təsirlik hal şəkilçisi işlədilir. Qeyd edək ki, onlarda təsirlik hal şəkilçisinin işlədilməsi təbii görünməsə də, şeir dilində bunlara rast gəlmək olur. “Çəkər amanı, verməm amanı, verməz macalı, çəkər nazı”. Məsələn: Muxənnətlər gəlsə, çəkər amanı (6,93); Qoşuna verməm amanı (6,61); Aşığı Cünun çəkər nazı (6,215); Gəlsə bu qoşuna verməz macalı (6,290).

Bu tip frazeoloji birləşmələrin elələrinə də rast gəlmək olur ki, onların inversiyaya uğramış ikinci komponenti feli sifətdir. Bunlarda inversiyanın baş verməsi əslində mümkün görünməsə də, dastanın dilində müşahidə olunur. Məsələn: Rövşən tutduğu işdən peşman oldu (6,29); İgidlər açan savaşı/Nigar, Çənlibel budu, bu! (6,68); Hasan paşaya verdiyi vədə tamam olurdu (6,177). Göründüyü kimi, bu misallarda “açan savaşı, verdiyi vədə” ifadələri tərəfləri inversiyaya məruz qalmış frazeoloji birləşmələrdir. Bunların əsil forması “savaş açan, vədə verən” frazeologizmləridir. Bu cür yerdəyişmə nadir hal kimi özünü göstərə bilir.

“Koroğlu” dastanının dilində ikikomponentli frazeoloji birləşmələrlə yanaşı, üç və daha çox komponentlilər də vardır. Qeyd edək ki, bu tip frazeologizmlərin özləri də müxtəlif səciyyəlidir. Bunların bəzilərində üçüncü, dördüncü komponentlər sırf frazeologizmin leksik vahid olaraq tərkib hissəsi kimi çıxış edir, onları dəyişmək, başqa sözlə əvəz etmək mümkünsüz görünür: başına sevda salmaq, sözünü yerə salmaq, gecəni araya salmaq, qəm libasını geymək, gözü dörd olar, könlünü viran eləmək, əlində avara qalmaq. Bunların içərisində “özünü... vermək” modelində olan frazeologizmlər də az deyildir: özünü ilxıya verdi, özünü tövləyə verdi, özünü atın yanına verdi, özünü yola vurmaq, özünü dəryayi-ləşkərə vurmaq, özünü qoşuna vurmaq və s. Birincilərdə müxtəlif formalarda inversiya faktı ilə qarşılaşmaq olur. Belə ki, bir

halda bütöv frazeologizmin sonuncu komponenti inversiyaya uğrayaraq, birləşmənin əvvəlinə keçir. Məsələn: Keçəl Həmzə çarığını geydi, düşdü yolun ağzına (6,174); Tutun məclisdə yasımı//Geymişəm qəm libasımı (6,115); Dola polad yarağına//Düşə igid sorağına (6,51); Koroğlu heç əyməz boyun//Tutacam Telliynən toyun (6,113); Bu misalların sayını artırmaq olar. Buraya “düşərəm tər savaşına”, “düşər paşalarla cəngi,davası”, “düşməyibdir mən dəlinin felinə”, “Verin Koroğludan mənə bir xəbər”, Hətta bəzən tərkibi felin ikinci komponenti əsas komponentdən ayrılaraq əvvələ keçir.Məsələn: Aşiq Cünun sənə heyran//Eyləmə könlümü viran (6,121). Qeyd edək ki, bu cür inversiya faktına yalnız şeir dilində deyil, habelə nəsr dilində də rast gəlirik. Məsələn: ”kəsdi onun qabağını”, ”başladı hal-əhval tutmağa”, ”kəsdilər qapının ağzını” və s.

Bəzi frazeologizmlərdə isə, əksinə, birinci komponent yerini dəyişərək sona keçir. Bu frazeologizmlər əslində iki əsas komponentdən ibarətdir; birinci komponent müstəqil söz olub, mətndə əsil frazeologizmin işlənməsinə, əsas fikrin formalaşmasına təsir edir. Ona görə də əvvəldəki həmin sözün ayrılaraq ifadənin sonuna keçməsi çətinlik yaratmır. Bu cür inversiyaya da həm nəsr, həm nəzm parçalarında rast gəlinir. Məsələn: Yaxşı at minənlər qalsa piyada//Daş düşər başına ömrü bad olu (6,95); Dəmirçioğluyam, yalan gəlməz dilimə (6,100); Leş-leşə verək düşmanı//Axsın qızıl qan yerisin(6,105); Tutdurmuş idin dəlimi//Sındırmış idin belimi (6,111). Bu misallara diqqət yetirilsə, “düşmanı leş-leşə verək” frazeologizmində “düşman”sözü başqa sözlərlə əvəzlənə bilən komponentdir və obrazlılığı qüvvətləndirmək, ifadənin təsir gücünü artırmaq məqsədilə həqiqi frazeoloji birləşmədən sonraya keçmişdir. Bu fikri sonrakı misallar haqqında da söyləmək olar. Bunların içərisində elələri də vardır ki, ifadənin sonuna inversiya olunan əslində frazeoloji birləşmənin əsas komponentidir. Belə ki, “başına bəla gəlmək” tam halda bitkin frazeologizmdir və burada sabit dil vahidi kimi hər hansı komponentin yerini dəyişməsi imkanı çox azdır. Lakin əvvəldə gördüyümüz kimi, burada da inversiya asanlıqla baş verir. Məsələn: Bələlər gələr başına//Bu sövdadan qayıt, aşiq (6,348).

İnversiyanın üçüncü üsulu əvvəlki ikisindən fərqlidir. Belə ki, bəzi frazeoloji birləşmələrdə əslində sabit söz birləşmələrinin daxili komponentləri yerlərini dəyişir. Daha dəqiq desək, üç və ya dörd komponentli frazeoloji birləşmələrdə daxili komponent əvvəlki və ya sonrakı komponentlə yerini dəyişmiş olur. Məsələn: İlxının ağzı düşdü çöllü bərri-biyabana (6,277); Gecəni salın araya (6,228); Sözlərimdə yoxdu yalan// Düşmanlara salaq talan (6,391); Çənlibel dəydi bir-birinə (6,364); Day, o necə deyərlər, bu at ilxını götürmüşdü başına (6,277); Düşmanlar əlindən çəkərlər aman (6,96); Koroğlu könlünə gəlməsin güman (6,333);Koroğlu gəlsə damağa//Zərbə dözməz sultan, ağa (6,61) və s. Bu misallarda “ilxının ağzı çöllü bərri-biyabana düşdü”, ”gecəni araya salın”, ”sözlərimdə yalan yoxdu”, ”düşmanlara talan salaq”, ”Çənlibel bir-birinə dəydi”, ”ilxını başına götürmüşdü”, ”əlindən aman çəkərlər”, “kөн-

lünə güman gəlməsin”, ”Koroğlu damağa gəlsə” frazeologizmlərinin ilk komponenti qalmaqla conuncu komponent özündən əvvəlki ilə yerini dəyişmişdir.

Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrdən bir qisminə “öz” təyini əvəzlik iştirak edir: “özünü vurdu”, ”özünü verdi”, ”özünü saldı”. Amma dilimizdə bu ifadələr yalnız bu formada işlədilmir, onların komponentləri arasına başqa sözlər də daxil edilib işlədilir. Dastanın dilində də bu tip frazeologizmlərdən istifadə edilmişdir. Həmin frazeologizmlər həm normativ formada, həm də inversiyaya uğramış formada diqqətimizi cəlb edir. İnversiya formasında birinci komponent yerində qalır, ikinci və üçüncü sözlər yerlərini dəyişir. Məsələn: Dəlilər üç tərəfdən özlərini vurdular dəryayıləşgərə (6, 146); Elə bu dəmdə Koroğlu özünü saldı meydana (6,156); Bəlli Əhməd o saat özünü verdi tövləyə(6,216); Əhməd tacırbaşı gecəni araya salıb, özünü verdi qulun yanına (6, 247).

Qeyd edək ki, “Koroğlu” dastanındakı frazeologizmlər zəngin olduğu qədər də onlarda özünü göstərən inversiya faktoru geniş və rəngarəngdir ki, burada müəyyən hissəsinə toxunduq.

ƏDƏBİYYAT

1. Якобсон Р.О. В поисках сущности языка // Семиотика. М.: Прогресс, 1983, 455с.
2. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı: Azərb. SSR EA, 1963, 192 s.
3. Hacıyev T.İ. “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu. Bakı: Yazıçı, 1984, 268s.
4. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
5. Vəliyeva M.V. Azərbaycan dilinin poetik fonetikasi. Bakı: OKA, 2008,127 s.
6. Təhmasib M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Azərnaşr, 1965, 353 s.

ИНВЕРСИЯ В ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ В ЭПОСЕ «КОРОГЛУ»

Г.Н.ШИРИНОВА

РЕЗЮМЕ

Фразеологические сочетания, являясь стабильным сочетанием, где инверсия компонентов с виду невозможно, в противоположность этому, в эпосе «Короглу» часть проявляется инверсия, из-за того, что все в нем в разговорном стиле. В основном инверсия проявляется в 3-х формах:

- 1) в двух компонентных словосочетаниях
- 2) в первом и во-втором компонентах трехкомпонентных словосочетаний
- 3) во-втором и третьем компонентах трехкомпонентных словосочетаний

Эта инверсия активна в поэзии и прозе.

Ключевые слова: компоненты, инверсия, фразеологические сочетания, эпос, синтаксические функции

PHRASEOLOGICAL INVERSION IN THE EPOS "KOROGLU"

G.N.SHIRINOVA

SUMMARY

Phraseological combinations are stable and exclude inversion of components. On the contrast, the epos "Koroglu" often manifests inversions as the entire text is in conversational style. In general, the inversion is manifested in 3 ways.

1. in two-component word-combinations.
2. in the first and second components of three-word combinations.
3. in the second and third components of three-word combinations.

This inversion is often manifested in poetry and prose.

Key words: components, inversion, phraseological units, epos, syntactic functions